

<https://doi.org/10.62837/2024.7.455>

İSGƏNDƏROV VÜSAL VAQIF O.
Gəncə Dövlət Universiteti

SABİR ƏLİYEVİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ (Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinə)

Açar sözlər: Füzuli, Sabir Əliyev, poetika, əruz, qəzəl, klassika, janr

Ключевые слова: Физули, Сабир Алиев, поэтика, аруз, газель, классика, жанр.

Key words: Fuzuli, Sabir Aliyev, poetics, aruz, ghazal, classical, genre

Sabir Əliyev Füzuli yaradıcılığının, eləcə də klassik ədəbiyyatın və əruzun tədqiqi və təbliği sahəsində müstəsna xidmətləri olan bənzərsiz alimdir. Özündən əvvəlki füzulşünas alimlərin araşdırmalarını diqqətlə izləyən və onları təkrar etmədən bu sahəni yeni elmi nailiyyətlərlə zənginləşdirən alimin elmi-nəzəri görüşləri yetərinə araşdırılmamışdır. Sabir Əliyev ömrünü klassik nəzəriyyə problemlərinin, böyük sənətkarın elmi-fəlsəfi yaradıcılığının irfani və elmi tərəflərinin aydınlaşdırılmasına, Füzuli dili ilə müasir oxucular arasında körpü yaratmağa həsr etmişdir. Böyük alim 1961–1962-ci illərdə ikinci dəfə ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsində təhsil alıb, oranın ərəb tərcüməçiliyi şöbəsini də fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 7 ildən artıq (1960-cı ilin sentyabrından 1967-ci ilin dekabrına kimi) Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda kiçik elmi işçi olub. 1966-cı ildə "Klassik Azərbaycan şeirinin şəkilləri" mövzusunda namizədlik, 1990-cı ildə isə "Füzulinin ədəbi-nəzəri görüşləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

"Füzuli qəzəllərinin şərh-i" (dörd cildə) kitablarında şairin ana dilində yazdığı 300-ə yaxın qəzəlin bədii-fəlsəfi şərhini vermişdir. "Leyli və Məcnun" poemasının nəsr variantını işləyib hazırlamış, çap etdrimişdir. "Bəngü-Badə" poemasının da nəsr variantını işləyən alim bu sahədə növbəti uğura imza atmışdır. "Füzuli ədəbi estetikası" kitabı bu sahədə yazılmış ilk uğurlu tədqiqat əsəridir. Klassik irsimizi araşdıran alimin Füzuli ilə bərabər Seyyid Əzim Şirvaninin və Ə.Vahidin poetikasına, Sabir şeirindəki poetik yeniliklərə, M.Hadinin poeziyasına, klassik şairlərin istifadə etdiyi əruz ölçülərinin işlənmə tezliyinə həsr etdiyi "Füzuli sözü" kitabı füzulşünaslığa böyük töhfədir.

"Füzulinin poetikası" (Bakı, 1986). Bu tədqiqat işinə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Kamal Talıbzadə yüksək rəy vermişdir. Kamil Vəliyev kitaba ("Füzuli sənətinə yeni baxış") ön söz yazmışdır: "Sabir Əliyev Füzuli sənətinin qapısını açmaq üçün zəruri-mütləq proqramı dərinlən mənimsəmiş tədqiqatçıdır: ana dilini, fars və ərəb dillərini bilir, Qərb və Şərq poetika nəzəriyyəsinə yaxından bələddir, gözəl əruzşünadır". [1;3] "Giriş"də Füzulini alim şair kimi səciyyələndirən tədqiqatçı şairin dil və üslubuna məxsus ədəbi-dini-tarixi

terminologiyani, bədii-estetik forma mədəniyyətini ustalıqla təhlil edir. Alimin öz sözləri ilə desək, "Füzulinin mədh olunmağa deyil, daha çox şərh olunmağa" ehtiyacı var. Eyni zamanda Füzulini şərh etmək məsuliyyət və hazırlıq tələb edir. Sabir Əliyev bu ağır və şərəfli işin öhdəsindən gələ bilir, hətta füzulişünslıqda şərh sahəsində tədqiqatçılardan öndə dayanır. "Ədəbi-nəzəri problemlər" bəhsindən aydın olur ki, tədqiqatçı Xəlil ibn Əməddən bu yana X.Təbrizi, Q.Razi, N.Tusi, Ə.Cami, Ə.Nəvai kimi alimlərin və alim-şairlərin nəzəriyyə sahəsindəki elmi – nəzəri görüşlərini diqqətlə izləmiş, Füzuli üslubuna xas yüzlərlə termini mənasına uyğun şəkildə şərh etməyə nail olmuşdur.

Alimin müxtəlif illərdə fərqli mətbu orqanlarda işıq üzə görə "Bir sözün xətası", "Biz bəşəriyyətin bir parçasıyıq", "Böyük füzulişünas M.F.Köprülüzadə Füzuli haqqında", "Elmi tədqiqatın bədiiliyi", "Söz sərrafı", "Söhbətül-əsmar" niyə Füzulinin deyildir?", "Füzuli və musiqi", "Füzuliyə məhəbbət", "Bertels Füzuli haqqında", "Füzulinin bir sözü", "Füzulinin Leylisi", «Leyli və Məcnun»da bir məsələ» və b. məqalələri füzulişünaslıqda qaranlıq qalan suallara cavab kimi səslənir, bu sahədəki boşluğu doldurmağa xidmət edir.

Sovet dönməsində Füzuli və Quran əlaqələrindən, irfandan bəhs etmək üçün münbit şərait olmadığı halda, Sabir Əliyev Füzulini şairin estetik idealı, irfanın fəlsəfi-ilahi məzmununa uyğun olaraq şərh edir və eyni zamanda bu əlaqələri kor-koranə şəkildə qəbul etmir, Füzulini azad, müqtədir və bəşəri sənətkar kimi izah edir: "Şair şeirin qədir-qiyətini qaldırmaq və onu Nadanlardan qorumaq üçün tez-tez peyğəmbərin məlum nəzəri sözlərini misal çəkir. Sıx-sıx Qurana və peyğəmbərə, ayə və hədislərə, müfəssir və müdəqqiqlərə istinad edir..." [1;34] İki fəsildən ibarət kitabın "Bədii yalan", Məzmun və forma", "Orişinallıq və təqlidçilik", "Bədii obrazın real əsası", "Təsvir mütənasibliyi" və s. bəhslərində Füzuli yaradıcılığının bütün məzmun və ideya qatları incəliklə və həssaslıqla tədqiq olunmuşdur.

"Leyli və Məcnun" poemasının nəsr variantı haqqında danışmazdan öncə "Füzulinin Leylisi" məqaləsinə toxunmaq istərdim. Məlumdur ki, Leyli obrazına fərqli yanaşmalar mövcuddur, bu obrazın gerçək-dünyəvi, yoxsa ilahi məzmun daşdığına aid mübahisələrə son qoyan ən tutarlı yazı da məhz Sabir Əliyevə məxsusudur. Əlsində bu sualın ən doğru cavabını Füzuli özü vermişdir.

Müəllif yazır: "Füzulinin əsərində Leylinin Allah, Məcnunun isə bəndə, yəni Məhəmməd peyğəmbər olduğunu sübut edən çoxlu dəlillər vardır... Bunlardan biri əsərin giriş hissəsindəki rübailərdir:

"Tutsam tələbi-həqiqətə rahi-məcaz,
Əfsanə bəhanəsiylə ərz etsəm raz,
Leyli səbəbiylə vəsfən etsəm ağaz,
Məcnun dili ilə etsəm izhari-niyaz..

Buradakı "tələbi-həqiqətdə rahi-məcaz tutmaq", "əfsanə bəhanəsi ilə raz (sirr) açmaq" elə Leyli surəti ilə Allahın obrazını yaratmaq deyilmi?" [6;177]

XVI əsr ədəbi dilimizin şah əsəri sayılan “Leyli və Məcnun” poemasının nəsr variantının işlənilib hazırlanmasına ciddi ehtiyac var idi, əlbəttə, şair əsərdə ana dilimizin bütün imkanlarından sənətkarlıqla bəhrələnmiş, ecazkar sənət nümunəsi yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Buna baxmayaraq, bugünkü leksikamız klassik dövrdən müəyyən qədər fərqlənir, bu da öz növbəsində müasir oxucunun klassik əsərlərə müstəqil yanaşmasına əngəl törədir. Bu çətinliyin aradan qaldırılması işində ən uğurlu addımlardan biri Sabir Əliyevin apardığı sadələşmədir. O, poemanın nəsr variantına yazdığı girişdə bu çətinlikdən bəsh edir: “Füzuli dilindəki çətinliklər hansılardır və bunlar nəyin nəticəsidir? Bu çətinliklərin səbəbləri: şairin özünün dediyi kimi, “əksərən əlfaçı namərbut və nahəmvar” olan (əlbəttə, şərq şeiri qanunları çərçivəsində!) dilimizin öz daxili xüsusiyyətləri, ana dilli ənənəvi şeirimizin nisətən yenicə inkişafa başlaması və təcrübsizliyi, fars şeiri təsiri altında olan Bağdad ədəbi mühiti, əruz vəznə, romantik üslub və s. Bu çətinliklərin təzahürləri: külli miqdarda ərəb və fars sözləri, çoxlu dini və mifoloji terminologiya, yad dillərin Azərbaycan ədəbi dilinə müxtəlif mövqelərdən müdaxiləsi və s. Bütün bunların nəticəsində bəzən Füzuli dili Müasir oxucu üçün hətta öz dövrü üçün çətin anlaşılan bir şəkli düşür”[2;5].”Leyli və Məcnun” poemasının nəsr variantının hazırlanmasının bir zərurət olduğunu vurğulayan alim yazır: “Füzuli dilinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır”. Təkcə epik təhkiyə deyil, həm də məsnəvidə obrazların dilindən verilən lirik parçalar da uğurla nəsrə çevrilmişdir. Poemada verilmiş üç rübaidən birinə, eləcə də onun nəsr variantına diqqət edək:

Ey nəşəti-hüsni eşqə təsir qılan!
Eşqilə binayi-kövnü təmir qılan!
Leyli səri-zülfünü girehgir qılan!
Məcnuni-həzin boynuna zəncir qılan! [2;13]

Nəsr variantı:

Ey hüsnünün törənişi eşqə təsir edən,
Eşqi ilə varlığını binasını quran,
Leyli saçının ucunu düyünləyib
Dərdli məcnunun boynuna zəncir eləyən [2;13]

Nəsr variantında da sözlər elə məharətlə seçilmişdir ki, bir sözü belə dəyişmək mümkün deyil.

Leylinin diindən verilən “Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan qəzəlinin üçüncü beytinə diqqət edək:

Qəmi-pünhan məni öldürdü bu həm bir qəm kim,
Gülruhum olmadı agah qəmi-pünhanımdan. [3;48]

“Gizili qəm məni öldürdü, bir qəm də budur ki, güz üzlüm gizli qəmidən xəbər tutmadı”. [3;48]

Beyti sadələşdirərkən uzunçuluq, əlavə sözlər, yeknəsəq şərh forması deyil, lakonizm, məna və fikir yığcamlığı əsas götürülmüşdür. Məzmunu zərrə qədər də

olsun, xələl gəlməmişdir. Bütövlükdə poemanın nəsr variantı bu sahədə ilk uğur kimi təqdirəlayıqdır.

Sabir Əliyev 1993-cü ildə “Bəngü Badə”nin də nəsr variantını işləyib çap etdirmişdir. “Azərbaycan alleqoriyasının zirvəsi” adlı giriş hissədə oxuyuruq: “Bəngü Badə” poeması Füzulinin epik yaradıcılığında mühüm yer tutur. Şairin rəvan təhkiyə ustalığı, süjet qurma məharəti, dialoq yaratma qabiliyyəti bu əsərdə şox parlaq şəkildə görünməkdədir. Bu klassik məsnəvidə qeyri-adi dramatizm və dinamika, son dərəcə coşğun ruh və hadisələrə ayıq müəllif münasibəti, ağıllı yazıçı baxışı vardır” [3;3] Bu bəhsdə poema şairin epik yaradıcılığının ilk nümunəsi kimi dəyərləndirilir, o cümlədən əsərin yazılma tarixinə aid mübahisələrə tutarlı cavab verilir. Tədqiqatçı Füzulinin Xətayını “padşahlar başından piyalə düzəldən” hakim kimi tərifləməsi faktı üzərində dayanır və göstərir ki, şair burada tarixi hadisəyə, yəni Şah İsmayılın Şeybani xanı məğlub edib onun qafa tasından qədəh hazırlatmasına işarə edir. Bununla da əsərin 1510-1524-cü illər arasında yazılma ehtimalını irəli sürür. Füzulini dərinədən bilən, onun hər sözünün təəssübünü çəkən alim müxtəlif nəşrlərdə yol verilmiş qüsurları, Füzuli qələminə yad olan və sonradan artırılmış ünsürləri kəskin tənqid edir: “Biz “Bəngü Badə”ni geniş oxucu kütləsinin malı etmək üçün onu sadələşdirib nəsrləşdirməyi, filoloji yolla çevirməyi lazım bildik... Əsərin təkcə 1958-ci il nəşrində xeyli qüsurlar və təhriflər, əlavə və əymələr vardır. Sonra eynilə beytin təkrarına rast gəlirik:

Dinin ər dinimə münasib olur,
Sənə məndən murad hasil olur.

Bu, sonradan artırmadır. Biz hələ onu demirik ki, beytdəki münasib və hasil sözləri həm qafiyə deyil. Bu beyt əsas əlyazmalarında yoxdur”. [3;24]

Füzulidən bəhs edən müxtəlif dövrlərin tədqiqatçıları onu ilk növbədə qəzəl şairi kimi qəbul edirlər. Qəzəllərində klassik ənənəyə uyğun olaraq aşiq və məşuq obrazları təsvir edilir. Bu obrazlara ateizmin hökm sürdüyü sovet dönəmində fərqli yozumlar və izahlar verilirdi. Şairin türkcə divanında 300-ə yaxın qəzəl vardır. Sabir Əliyev məhz bu qəzəlləri öz irfani-ilahi məzmununa uyğun şəkildə şərh edən ilk tədqiqatçılardan idi. Əlbəttə, müəllif Füzuli qəzəllərinə sırf dini-mistik məzmunlu parçalar kimi yanaşmır, bəzən real-dünyəvi, bəzən də irfani məzmun daşıyan qəzəllərin səradələrini incə xətlə ayırır. “Füzuli qəzəllərinin şərh-i-birinc cild” kitabına yazdığı ön sözdə oxuyuruq: “Onun qəzəllərində aşiq və məşuq olaraq, əsasən, Allah təsvir edilir. Həm də şairimiz Allahı insanda tapdığı bütün müsbət sifətlərin ilk daşıyıcısı kimi göstərir... Füzuliyə görə, Allah heç vaxt pis şeylər və naqis cəhətlər yaratmazdı... Füzuli Allah haqqında belə yazır:

Bir əsərdə hər əsər ki gördüm,
Sənsən deyü ol əsər, yügürdüm.

..Klassikanı indiki oxucunun da malı etmək üçün biz Füzuli qəzəllərinin ətraflı şərhinə girişdik”. [4;3]

Füzulli qəzəllərinin şərhinə rəvac verən alim özünəqədərki şərhələr içərisində layiq olanları yüksək qiymətləndirərək yazır: "Türklərin Füzuli divanı şərhini ilə məşğul olan layiqli ədəbiyatşünasları içərisində professor-doktor Əli Nihad Tərhanı xüsusilə ayırmaq lazımdır". Bu şərhçilərin sırasında Füzulini özünə layiq şəkildə şərh edə bilən alimlər Xəluq İpək, Həsibə Mazıoğlu, Samət Əlizadə, Nevzad Yesirgilin də adı şəkildir. Müəllif bu işin heç də asan və rahat başa gəlmədiyini vurğulayır: "Əvvəlcə 1968-1970-ci illərdə "Leyli və Məcnun"un nəsr variantının hazırlanması əsnasında buradakı qəzələrin sətri tərcüməsi ilə başladıq". [4;7] Ayrı-ayrı qəzəllər "Dünya" və "Gənclik" jurnallarının 1990-cı ildə çıxan nömrələrində çap edilmişdir.

Cəsarətlə demək olar ki, Füzuli qəzəllərinin şərhini ilə məşğul olan tədqiqatçılar arasında Sabir Əliyevin xidmətləri bənzərsizdir. Sabir Əliyev Füzuli dilinin çoxmənalılığını, sözün gələcəyə ötürdüyü enerjini, fikrin elmi və bədii qatlarını Füzuli qələminə layiq şəkildə şərh etmişdir. Öncə qəzəlin əruzun hansı bəhrədə yazıldığı, sonra qəzəlin özü, ardınca beytlərin tək-tək şərhini verilir. Beytdə işlənmiş təsvir və ifadə vasitələrinin izahı, klassik ədəbiyyata, eləcə də Füzuli qələminə məxsus rənz və yozumlar izah edilir, tutarlı və inandırıcı özünəməxsus yanaşmalar Füzuli dilindəki tərkibləri əlçatan edir. Nümunə:

24-cü qəzəl

Həzəc: həzəci-müsəmməni-salim

(dördbölmü bütöv həzəc)

məfAilün məfAilün məfAilün məfAilün

Dəmadəm cövrəldir çəkdiyim birəhm bütərdən,

Bu kafirlər əsiri bir müsəlman olmasın, yarəb.

2. Həmişə rəhmsiz bütərdən çəkdiyim cövrəldir, yarəb, heç bir müsəlman bu kafirlərə əsir olmasın.

...Bütələr elə məhz Allahı örtüb dandığı və guya əvəz etdiyi üçün kafir adlanırlar. Aldanışlardan sonra aşiq Allaha yalvarır ki, bu rəhmsiz bütərdən mən nə cövrələr çəkmişəm, -özümə əyandır, heç bir müsəlman bu kafirlərə əsir olmasın. Bu sonuncu ifadə cinasdır: 1) heç bir müsəlman bu kafirlərə əsir olub dinin itirməsin; 2) bu kafirlərə kim əsir olursa, olsun, yalnız müsəlmanlar əsir olmasın; 3) bu kafirlərin əsiri yalnız müsəlmanlardan olmasın (islam tərki edilib dəyərdən düşməsin). Bu cinaslar bir-biri ilə eyni kimi görünsə də, eyni deyillər. Beytdə rəbb-müsəlman-kafir-büt-birəhm sözlərindən tənəsüb qurulub. Müsəlman-kafir, büt-müsəlman təzaddır. büt-kafir, cövr-birəhm tənəsübdür. Şair yalana aldanışın ziyanını görüb başqalarına yalandan çəkinmə dərsi verir". [4;151]

Göründüyü kimi, bu şərhədə təcrübəli və unikal təfəkkürə malik olan alimin nəzəri, elmi, praktiki bilikləri möcüzələr yaradır.

Müxtəlif əlyazmalarda bəzən bir sözün, bəzən də bir hərfin hesabına yaranmış dolaşlıqlığı, mənə və fikir təhriflərini diqqətlə incələyən alim məşhur "Söz" qəzəlinin beytlərindən birini şərh edərkən yazır:

Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl,

Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz.

XVI əsrə məxsus M-205-11217 şifrəli nüsxədən başqa, bizə məlum bütün əlyazma və çap nüsxələrində “tutduqda” sözü əvəzinə “tutduqca” işlənmişdir. Bu isə qətiyyətlə mümkün deyil, çünki beytin məzmununu bütünlükdə dolaşdırır:

-dıqda şəkilçisi hərəkətin birdəfəliyini bildirirsə,

-dıqca şəkilçisi çoxdəfəliyini ifadə edir. Axı beytdə söhbət, ümumiyyətlə, yuxudan deyil, ölüm yuxusundan, ölümdən gedir.

Belədirsə, “sən öldükə” demək olmaz, “sən öldükdə” (sən öləndə) demək olar”. [4;254]

"Çağdaş poeziya və klassik irs" (2000), "Poetika məsələləri" (2002), "Füzuli şəhri" (2003), "Azərbaycan füzulışünaslığı" (2007).

"Füzuli ədəbi-estetikası" kitabı iki fəsildən ibarətdir və bu kitabda "Şeir mənşəyi", "Şeir mövzu və məqsədi", "Məzmun və forma", "Bədii obrazın real əsası", "Təsvir mütənasibliyi" kimi bəhslər təkcə Füzuli yaradıcılığı üçün deyil, həm də ədəbi-nəzəri fikir tariximiz üçün qiymətli və yeni elmi mülahizələrlə zəngindir. Bu kitabı yüksəq qiymətləndirən filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli yazır: "İki fəsildən ibarət olan bu monoqrafiyanın təkcə yarımbaşlıqlarının adlarını xatırlamaq kifayətdir ki, Füzulinin elmi-nəzəri fikirlərinin, bu gün üçün də əhəmiyyətli olan tənqidi mülahizələrinin "nəhəng fikir bukəti" ilə tanış olaq. Fikrimizcə, Azərbaycan füzulışünaslığında bu mövzu tam və sistemli şəkildə məhz Sabir müəllimin həmin tədqiqatında öz dolğun ifadəsini tapıb." [5;]

Sabir Əliyevin ərsəyə gətirdiyi "Füzuli sözü" kitabı orijinallığı, əhatə etdiyi mövzuların müxtəlifliyi alimin elmi-nəzəri görüşlərini öyrənmək baxımından olduqca qiymətlidir. Kitabda Qazi Bühranəddin şeirinin poetikasında dil, sənət, qafiyə, şəkil və vəzn məsələlərinə toxunulur, həzəc, rəməl, rəcəz, münsərih, mütəqarib, müzare, xəfif, mütədarik, müctəs və səri bəhrlərindən gətirilən nümunələr əsasnda Qazi divanındakı şeirlərin vəzn əlvanlığına nəzər salınır. Həbibinin şeirləri dili, üslub və ifadə xüsusiyyətləri baxımından təhlil edilir. "Həbib şeirində sənətlər" bəhsində şairin cinas, təkrir, təlmi, təşxis, iştiqaq, qəlb, lüğaz və b. ədəbi fəndlərdən ustalıqla faydalandığı nümunələr əsasında göstərilir. "Füzuli qəzəllərində siyasi-ictimai motivlər" bəhsində Füzulinin Allaha, peyğəmbər və imamlara həsr etdiyi şeirlərin mövzu və ideyaları haqqında maraqlı, ibrətamiz və nəticəyönümlü fikirlər yürüdür. "Füzuli qəzəllərində forma mədəniyyəti bəhsinin oxuyuruq: "Beləliklə, görürük ki, Füzuli türkcə 558, farsca 650, cəmi 1208 parça mənzum əsəri əruzun (rübai vəznə ilə birlikdə) 22 ölçüsündə yazılmışdır. [6;78] "Böyük Sabirə kiçik Sabirdən üç "düzəliş" bəhsində Sabir yaradıcılığına sevgi və dərin ehtiramla yanaşan alim Sabirin "Gavur qızı", "Əhvalpürsanlıq", eləcə də Xorasan ziyarətinin tarixi ilə bağlı şeirdə vəzn və məzmun qüsurlarına "düzəliş" etməyi lazım bilir.

Füzulinin ana dilində və farsca qitələrinin poetikasına aid elmi-nəzəri təhlildə qitə janrının mənşəyi, mövzusu və forma əhəmiyyətləri araşdırılır: "Qitələrə ərəb dilində (həmçinin farsca) müqəttəat da deyilir.

Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin türkcə-azərbaycanca 42, farsca isə 46 qitəsi vardır ki, bunlar da bizim elmi işimizin mövzusunı təşkil edir. Şairin ərəbcə qitə yazıb-yazmadığı hələlik bizə məlum deyil. Füzuli bu qitələrdə ən mühüm siyasi-ictimai məsələlərdən tutmuş, adi əxlaqi məsələlərə qədər bir çox sahələrə münasibətini bildirmiş, bir çox hallarda isə doğru-düzgün qərar çıxarıb dəqiq göstəriş də vermişdir. [6;81]

Füzuli yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olan qəsidə janrını alim qələminin süzgəcindən keçirən Sabir Əliyev şairin üç dildə yazdığı qəsidələri incələmiş, onların vəznini, ölçülərini zərgər dəqiqliyi ilə sistemləşdirmişdir. Füzulinin qəsidələri ilə bağlı V.Feyzullayevanın, eləcə də Bertelsin ərəbcə qəsidələrlə bağlı tədqiqatlarındakı əskikliklər və uğurları da qeyd edərək özündən əvvəlki elmi işlərə də öz münasibətini bildirmişdir. “Qəsidə sənətləri” bəhsində nümunələr əsasında iştiaq, təkrir, ləffü nəşr istilahlara aydınlıq gətirmişdir. “Sabir şeirində poetik yeniliklər “bəhsi də öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Sabirin həm heca, həm də ərüzda yazdığı parçaları tədqiqata cəlb etmiş, “Hophopnamə”dəki şeirlərin vəznini, qafiyə və ahəngi ilə bağlı ilk baxışda nəzərdən qaçan məqamlara aydınlıq gətirmişdir. ”Seyyid divanının poetikası” bəhsində Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçısı Seyyid Əzim dilinin leksikası, şeirlərinin ifadə imkanları, janr və vəzn xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. ”Seyyid və Füzuli” əlaqələrinə həsr edilmiş bəhsdə Seyyidi Füzuli davamçısı kimi düşünməyə əsas verən paralellər aparılmışdır. ”Füzulinin mütəqarib bəhrində belə bir qəzəli var:

Cahan içrə hər fitnə kim, olsa hadis,

Ona sərv qəddindir, əlbəttə bais.

Seyyidin də həzəc bəhrində belə bir qəzəli var:

Görək meydən nə fitnə oldu hadis,

Ki, zahid söylədi ümmulxəbais.

Füzuli qəzəlində: hadis, bais, məbahis, ümmul-xəbais, salis, varis, haris, mühəddis; Seyiddə: hadis, ümmul-xəbais, bais, varis, salis, haris, mühəddis, mübahis. Bu təkcə ona görə deyil ki, ərəb dilində “se” samiti ilə bitən sözlər nisbətən azdır, həm də ona görə belədir ki, bu qəzəllər, biincisi, nəzirə uclarıdır, ikincisi, Seyyidin Füzuliyə cavab şeiridir” [6;218]. Bu paralellər Füzuli və Vahid qəzələri arasında da aparılmış, “Vahid və klassika”, “Məzmun şərhləri”, “Ədəbi fəndlər”, “Vahidin qafiyələri”, “Vahid şeirində rədif”, “Vahid şeirinin ölçüləri”, “Divanın qüsurları” bəhsləri adlarından da görüldüyü kimi Füzuli məktəbinin davamçısı Əliağa Vahidin poetika məsələlərindən həsr edilmişdir. Sabir Əliyevin elm aləmində maraqlı doğuran məqalələrindən biri də “Söhbətül-əsmar” niyə Füzulinin deyildir?” adlı məqaləsi olmuşdur. Həmin məqalənin çap edilməsi prosesini bütün təfərrüatı ilə xatırlayan Vaqif Yusifli yazır: “Sabir Əliyevin” “Azərbaycan” jurnalı redaksiyasına ilk gəlişini xatırlayıram. Yadımdadır ki, gözəl şairimiz, hamımızın dostu Xəlil Rza ilə gəlmişdi. Xəlil Rza Sabir müəllimi redaksiya əməkdaşlarına təqdim etdi, onun bir füzuliyə kimi böyük alim olduğunu özünəməxsus epitetlərlə bəyan elədi. Mən yazı ilə tanış

oldum. "Söhbətül-əsmar" niyə Füzulinin deyildir?" məqaləsi polemik ruhda yazılmışdı və indiyə qədər Füzulinin bu əsəri barədə deyilənlərin tamam əksi idi. Sabir müəllim sübut edirdi ki, "Söhbətül-əsmar"ın Füzulinin əsəri kimi təhlil olunması yanlışdır, bunun üçün əldə heç bir tarixi və ədəbi fakt yoxdur. Bu əsər Füzuli şeirlərinin toplandığı heç bir əlyazmada müşahidə olunmamışdır, yalnız Əmin Abid "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1926-cı il 12-ci nömrəsində belə bir poemanın varlığı haqqında elm aləminə məlumat vermişdir. Ən əsası isə odur ki, bir çox türk alimləri də bu poemada Füzuli yaradıcılığına xas olmayan sənət qüsurları müşahidə etmişlər. Sabir müəllim də bu mövqedən çıxış edib əsərdə vəzn, qafiyə, dil, ifadə, üslub və digər sənət qüsurlarını nəzərə çarpdırırdı. Əlbəttə, bu məqaləni birbaşa jurnal səhifəsinə çıxarmaq mümkün deyildi, ona görə də biz onu görkəmli alim-mətnşünas Əziz Mirəhmədova rəyə göndərdik. Bir həftədən sonra Əziz müəllim rəyini yox, bu yazıya cavab olaraq qələmə aldığı "Söhbətül-əsmar Füzulinindir!" məqaləsini redaksiyaya gətirdi. Əziz müəllim də tutarlı dəlillərlə sübut edirdi ki, Füzulinin bu poeması heç kimin deyil, məhz Füzulinindir... Hər iki məqalə "Azərbaycan" jurnalının 1987-ci il iyul nömrəsində çap olundu. Təbii ki, bu mövzu füzulışünaslıqda əks-səda doğurdu, nəticəsi bu oldu ki, Sabir Əliyevə inananların sayı çoxaldı.[7].

Alimin ağır zəhmətinin bəhrəsi olan sanballı kitablarından biri də "Ədəbi qayğılar" adlanır. Haqqında danışdığımız məqalə eyni zamanda bu kitaba da daxil edilmişdir. Sabir Əliyev "Söhbətül-əsmar" niyə Füzulinin deyildir?" adlı məqaləsində yazır: "Füzuli əsərlərinin 1926-cı ilə qədərki çap və əlyazma variantlarının heç birində "Söhbətül-əsmar" adlı əsər yoxdur. "Söhbətül-əsmar" poemasının varlığı haqqında elm aləminə ilk məlumatı verən və onu ilk dəfə Füzulinin əsəri kimi elan edən-Əmin Abid olmuşdur". [8;229]

Tədqiqatçı burada Əmin Abidin 1926-cı ildə "Maarif və mədəniyyət" jurnalının dekabr sayında çap olunan məqaləsinə işarə edir. Ə. Abid 1917-ci ildə Bakıda Füzulinin bir əsərinə rast gəldiyini yazır və 202 beytdən ibarət əsər olduğunu da vurğulayır. Türkiyəli ədəbiyyatşünasların bir qismi də bu əsərin Füzuliyə aid olmadığını qənaətinə gəlmişdilər. Məsələn: M.F.Köprülüzadə əsəri dil və üslub baxımından Füzuli qələminə yad əsər kimi qəbul edirdi. Akademik Həmid Araslı isə tamamilə bunun əksinə olaraq çıxış edirdi, hətta bu poemanı "Bəngü Badə"nin davamı hesab edirdi. M. İbrahimov, Ə. Dəmirçizadə, A. Qurbanov, M. Quluzadə kimi nəhəng söz sahibləri də əsərin Füzuliyə məxsus olduğunu qəbul edirdilər. Sabir Əliyev poemanın aşağıdakı qüsurlara görə Füzuliyə aid olmadığını iddia edirdi:

1. Vəzn qüsurları 2. qafiyə qüsurları 3. ifadə, üslub və sənət qüsurları.

Məqalədə oxuyuruq: "Əsər əruzun həzəc bəhrində yazılmışdır. Bu ölçünün qəlibi və sxemi belədir:

MəfUlu məFailün fəUlün
Hər xəstəyə mən şəfa verirəm,
Hər cərgəyə mən səfa verirəm...

Başqa yerdə:

Mən xəstələrə şəfa verirəm,
Həm qəblərə səfa verirəm...
Başqa bir məqamda:
Mən sinələrə səfa verirəm,
Mən didələrə cida verirəm...

Buradakı üslubi naşılıq, müxtəlif meyvələrin dilindən verilən duzsuz təkrarlar, “sözsüzlük” bir yana qalsın, kobud bir vəzn qüsurlarına diqqəti cəlb etmək istəyirik: “verirəm” sözündə vəznin tələbi ilə zaman şəkilçisinin saiti (i) hökmən uzun tələffüz edilməlidir. Füzuli şeirində isə bu hala–indiki zaman şəkilçisinin uzanmasına rast gəlmirik”. [8;239]

Füzuli dilini, üslubunu dərinləndirən mənimsəyən və saf-çürük edən alimin tutarlı dəlilləri ağılabatandır, inandırıcıdır:

“Səni yeyənə olur səzavar...

Və ya;

Gər səni qurutsa bağibanlar...

Heç kəs təsdiq edə bilməz ki, Füzuli şeirində səni, məni sözlərindəki açıq “ə” saiti (əvəzliyin kök saiti) imaləyə-uzanmağa uğraya bilər. Halbuki biz vəznin tələbi ilə bu sözləri səni, məni şəklində deməliyik.

Yaxud:

Bu vəch ilə mənə çoxdur əlqab.

Ölçünün 5-ci hecası qapalı olmalıdır, şeirdə isə bu heçə açıqdır: mənə. Füzulidə isə belə hal yoxdur. [8;239]

Məqalənin başqa bir yerində oxuyuruq:

Cari olub hər tərəf gəzəndə...

Sərv ağacı təkdir hər budağın.

Həm töhfə verirlər hər nigarə...

Altından xətt çəkilməmiş sözlərin hamısında “h” samiti nəzərdən atılmışdır. Əgər biz bu sözləri “h” ilə oxusaq, vəzn pozulacaqdır, əgər “h”süz oxusaq, dil təhrif ediləcəkdir”. [8;243]. Tədqiqatçı poemada kifayət qədər qafiyə qüsurları sayır və tutarlı dəlillərlə əsaslandırır. Təpədən dırnağa elmi və bədii fakt kimi ərsəyə gələn Füzuli şeirində qulaq qafiyəsi yoxdur, müəllifin də vurğuladığı kimi, klassikada qafiyə elmində sözün formasını müəyyən edən amil onun köküdür, bu mənada “aç” və “sataş” kimi qulaq qafiyələrinin füzuli üslubuna yad olduğunu aşağıdakı misralara tutulan irad da haqlı görünür:

Püstə ki eşitdi ağzın açdı,

Badamə bu növ ilə sataşdı.

Qafiyə elminin tələblərinə görə, eyni cür səslənən, lakin fərqli şərti işarələrlə yazılmış hərflərlə bitən sözlər həm qafiyə olmur. Füzuli dilində belə bir hadisəyə rast gəlinmir. Məsələn: te hərfi ilə bitən sözlə ta hərfi ilə bitən söz qafiyə olmur.

Məqalədə bu şərti ödəməyən sözlərin qafiyələnməsini müəllif heç cür qəbul etmir və iradını belə edir:

“İnnab deyərdi: mən vəcihəm,
Zoğal ki, mən sənə rəcihəm.

Vəcih və rəcih sözlərindəki “h” eyni samit deyil. Deməli, bu sözlər eyni cür səslənsə də, klassik poetikaya görə həm qafiyə ola bilməzdi” [8;248].

Onlarla belə nümunə gətirən tədqiqatçı daha bir maraqlı nüans üzərində dayanır: “Leyli və Məcnun” poeməsindən bəzən olduğu kimi götürülüb calaq edilmiş beyt və misraları müqayisə edir:

“Məcnun atasına deyir:
Kimsən, nədürür bu göftgülər?
Bifaidə batil arizulər?
“Söhbətül-əsmar”da Nar Turunca :
Dedi ki, nədir bu göftgülər,
Bifaidə batil arizulər?

...Əgər M.Quluzadənin dediyi kimi, “Söhbətül-əsmar”ı Füzulinin ilk epik əsəri hesab etsək, yenə də bir sual meydana çıxır: şair gəncliyində yazdığı “Söhbətül-əsmar” da 40-43 yaşlarında yaratdığı “Leyli və Məcnun”dan necə istifadə edə bilərdi? [8;261].

Əsərin Füzuliyə məxsus olmadığı kor-koranı şəkildə israr edilmir, məsələn, əsərdə adı çəkilən 28 meyvə və 6 tərəvəzin adlarının mənşəyi, yayılma arealı dəqiq araşdırılır, məqalədən məlum olur ki, əsərdə ayrı-ayrı tərəvəz kimi verilən, yəni fərqli surətlər kimi çıxış edən hindivanə və qarpız əslində eyni tərəvəzin iki adıdır, eləcə də qovun və gərmək əslində yemişin iki fərqli adıdır və beləcə tərəvəz sayı 6 deyil, 4-ə bərabər olur. Haqqında bəhs etmədiyimiz daha neçə tutarlı səbəblərə görə Sabir Əliyev bu əsərin Füzuli qələminə yad olmasını isbat edir. Alimin həyat və fəaliyyəti füzulişünaslığın yaranıb inkişaf etdiyi qaynar bir dövrə təsadüf etdiyindən müasirlərinin bu mövzuda yazdığı elmi məqalələri, monoqrafiyaları, publisitik, elmi və bədii materialları zərgər dəqiqliyi ilə incələmiş, bəzən bu sahənin nüfuzlu söz sahiblərinə açıq məktublar da yazmışdır. Bu məktublardan bir qismi yuxarıda adını çəkdiyimiz “Ədəbi qayğılar” kitabında cəmlənmişdir. Açıq məktublardan bəzilərinə diqqət edək.

“Samət Əlizadəyə açıq məktub”dan:

Hörmətli Samət müəllim!...Sizin təhlilləriniz sadə olmaqla bərabər universal səciyyə daşıyır: bu təhlillərdə dilçi duyğusu, ədəbiyyatşünas zövqü, mətnşünas dəqiqliyi, hətta bir dərəcəyə qədər filosof mühakiməsi vardır... Sizin kitabınız gözəldir... Kitabda məni təmin etməyən nöqtələrdən söz açmaq istəyirəm:

Çəmində paybusundan olubdur səbzələr xürrəm,
Haman bir səbzəcə olmağa aləmdə bitər aşiq.

Beytin qafiyəsi məqamında “bitər” deyil, “yetər” sözü olmalıdır; birincisi, ona görə ki, Füzuli bir qəzəl çərçivəsində qafiyə təkrarı kimi aşkar poetik naşılığa yol

verməzdi, “bitər” sözü mətlədə işlənib; ikincisi, beytin məzmun “yetər” sözünü tələb edir. Füzuli gözələ deyir: ayağından öpməklə çəməndə göyərti (otlar) sevinib, dünyada sənin aşıqların tək cə ot qədər olmağa yetər (yəni sənin aşıqların dünyanı bürüyüb). Sizin çevirməniz və izahınız isə Füzuli fikrindən xeyli yayınıb. [8;7]

Göründüyü kimi füzilışünas alim məsələlərə gəlişigözəl, plagiat yazılarla baş qatan bəzi tənqidçilər kimi davranmır, yəni hərənin bostanına bir daş atıb gizlənmir, bu sahədə yazılan hər nə varsa, həm müsbət, həm də çatışmayan tərəflərini əsl alim idrakı, inadkrılığı və vicdanı ilə ortaya qoyur, təəssübkeşliyi xırda duyğulara, maddiyyətə qurban vermir. Təxminən 25 səhifə həcmində məktubda həm böyük elm fədaisi Samət Əlizadənin uğurlarına sevinir, eyni zamanda elmdə heç nəyə, heç kəsə güzəştə getmədiyini də qətiyyətlə ifadə edir. “Füzuli belə deməyib” - Əlyar Səfərliyə açıq məktubunda M.Füzulinin “Seşilmiş əsərləri” ilə bağlı kifayət qədər irad və təkliflərini bildirir, şərh və izahlardakı nöqsanlara düzəlişlər edir. “Əruz haqqında yanlış fikirlər” - Ağamusa Axundova açıq məktubunda isə A.Axundovun “Azərbaycan sovet şeirində əruz vəznü” məqaləsi ilə bağlı iradlarını bildirmiş, eləcə də S.Vurğunun əruz vəznü şeirlərinin ölçülərinə aydınlıq gətirmişdir. S.Vurğunun əruzun 4 bəhrinin 12 ölçüsündən, heca vəzninin isə 10 ölçüsündən istifadə etdiyini nümunələr əsasında nümunələr əsasında göstərmişdir. N.Nərimanov, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, H.Caviddən üzü bəri həm sovet dövrü, həm də müstəqillik dövrü ədəbiyyatımızın və elmimizin bir çox tanınmış simaları, o cümlədən X.Ulutürk, Şahin Fazil, Bahadır Fərman, Abbasəli Sarovlu haqqında elmi məqalələr, publisistik yazılarla çıxış edən alimin hər yazısında əruzdan gələn dəqiqlik, Füzuli yaradıcılığında su içən elmilik, müəllim-pedaqoq ömründən qaynaqlanan qayğıkeşlik və zəhmət hiss olunur!

Ədəbiyyat:

- 1.Sabir Əliyev:”Füzulinin poetikası”.Bakı.1986.
- 2.Məhəmməd Füzuli:”Leyli və Məcnun”.Bakı.1991.
- 3.Füzuli:”Bəng və Badə”.Bakı.1993.
- 4.Sabir Əlim Xəliloğlu.”Füzuli qəzəllərinin şərhü”.Dörd cildə.Bakı.2004.
- 5.Vaqif Yusifli:”Füzulinin ədəbi estetikası”.”Ədalət” qəzeti.24.09.2016
- 6.Sabir Əlim Xəliloğlu:”Füzuli sözü”.Bakı.2005.
- 7.Vaqif Yusifli: “Zövqi-dünyanın adamı. Ədəbi həyat”. “Ədalət”qəzeti. 9.05.2015.
- 8.Sabir Əlim Xəliloğlu: “Ədəbi qayğılar”. Bakı. 2004.

Xülasə

SABİR ƏLİYEVİN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Müə.V.V.İsgəndərov

Sabir Əliyev Füzuli yaradıcılığının, eləcə də klassik ədəbiyyatın və əruzun tədqiqi və təbliği sahəsində müstəsna xidmətləri olan bənzərsiz alimdir. Özündən əvvəlki füzilışünas alimlərin araşdırmalarını diqqətlə izləyən və onları təkrar

etmədən bu sahəni yeni elmi nailiyyətlərlə zənginləşdirən alimin elmi-nəzəri görüşləri yetərinə araşdırılmamışdır. Sabir Əliyev ömrünü klassik nəzəriyyə problemlərinin, böyük sənətkarın elmi-fəlsəfi yaradıcılığının irfani və elmi tərəflərinin aydınlaşdırılmasına, Füzuli dili ilə müasir oxucular arasında körpü yaratmağa həsr etmişdir. Sabir Əliyev 1961–1962-ci illərdə ikinci dəfə ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsində təhsil alıb, oranın ərəb tərcüməçiliyi şöbəsini də fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 7 ildən artıq (1960-cı ilin sentyabrından 1967-ci ilin dekabrına kimi) Azərbaycan SSR Elmələr Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunda kiçik elmi işçi olub. 1966-cı ildə "Klassik Azərbaycan şeirinin şəkilləri" mövzusunda namizədlik, 1990-cı ildə isə "Füzulinin ədəbi - nəzəri görüşləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

"Füzuli qəzəllərinin şərhini" (dörd cildə) kitabları şairin ana dilində yazdığı 300-ə yaxın qəzəlin bədii-fəlsəfi şərhini vermişdir. "Leyli və Məcnun" poemasının nəsr variantını işləyib hazırlamış, çap etdrimişdir. "Bəngü-Badə" poemasının da nəsr variantını işləyən alim bu sahədə növbəti uğura imza atmışdır. "Füzuli ədəbi estetikası" kitabı bu sahədə yazılmış ilk uğurlu tədqiqat əsəridir. Klassik irsimizi araşdıran alim, Füzuli ilə bərabər Seyyid Əzim Şirvaninin, Ə.Vahidin poetikasına, Sabir şeirindəki poetik yeniliklərə, M.Hadinin poeziyasına, klassik şairlərin istifadə etdiyi əruz ölçülərinin işlənmə tezliyinə həsr etdiyi "Füzuli sözü" kitabı füzuliyənəslığə böyük töhfədir.

Summary

SABIR ALIYEV'S SCIENTIFIC-THEORETICAL MEETINGS

Tch.V.V.Isgenderli

Sabir Aliyev is a unique scientist who has exceptional services in the area of research and promotion of Fuzuli creativity, as well as classical literature and desire. He devoted himself to the clarification of theoretical problems, the mystical and scientific aspects of the great artist's scientific and philosophical creativity, and to creating a bridge between the Fuzuli language and modern readers. In 1961-1962, Sabir Aliyev studied for the second time at the Faculty of Oriental Studies of ASU, and graduated from the Arabic translation department there graduated with a diploma. For more than 7 years (from September 1960 to December 1967) he was a junior researcher at the Nizami Institute of Literature and Language of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR. In 1966 he defended his candidacy on "Images of classical Azerbaijani poetry", and in 1990 he defended his doctoral dissertation on "Literary-theoretical meetings of Fuzuli".

The books "Interpretation of Fuzuli's ghazals" (in four volumes) gave an artistic and philosophical interpretation of about 300 ghazals written by the poet in his native language. "The scientist who worked on the prose version of the poem "Bengu-Bade" has achieved another success in this area. The book "Fuzuli literary aesthetics" is the first successful research work written in this field. The book "The Word of Fuzuli"

dedicated to the poetics of A. Vahid, the poetic innovations of Sabir's poem, the poetry of M. Hadi, the frequency of development of aruz measures used by classical poets, is a great contribution to Fuzuli studies.

Резюме

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ САБИРА АЛИЕВА

Пр.В.В.Искендерли

Сабир Алиев является уникальным ученым, обладающий исключительными заслугами в области исследования и пропаганды творчества Физули, а также классической литературы и аруза. Научно-теоретические взгляды ученого, внимательно следившего исследования ученых физиуливедов до себя и обогатившего эту область своими новыми научными успехами, не повторяя их, не были достаточно исследованы. Он посвятил себя выяснению теоретических проблем, мистических и научных аспектов научного творчества великого художника, философскому творчеству, созданию моста между языком Физули и современными читателями. В 1961-1962 годах Сабир Алиев второй раз учился на факультете востоковедения АГУ, окончил там факультет арабского перевода. Более 7 лет (с сентября 1960 года по декабрь 1967 года) он был младшим научным сотрудником Института литературы и языка имени Низами АН Азербайджанской ССР. В 1966 году он защитил кандидатскую диссертацию на тему «Образы классической азербайджанской поэзии», а в 1990 году – докторскую диссертацию на тему «Литературно-теоретические встречи Физули».

В книгах «Толкование газелей Физули» (в четырех томах) дана художественно-философская интерпретация около 300 газелей, написанных поэтом на родном языке. «Учёный, работавший над прозаической версией поэмы «Бэнгю-Баде», добился очередного успеха на этом поприще. Книга «Литературная эстетика Физули» — первая успешная исследовательская работа, написанная в этой области. Книга «Слово Физули», посвященная поэтике А. Вахида, поэтическим новациям поэмы Сабира, поэзии М. Хади, частоте развития арузных мер, используемых поэтами-классиками, является большим вкладом в физиуливедение.

Rəyçi: dos. Nəzmiyə Axundova